Сергій БУБАЛО, Григорій ОХРІМЕНКО,
Наталія СКЛЯРЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК *(Луцьк)*,
Олексій ВОЙТЮК *(Рівне)*

УНІКАЛЬНИЙ СКАРБ БАБИНСЬКОЇ (?) КУЛЬТУРИ З МЛИНІВЩИНИ
(попередня інформація)

Поблизу смт Млинів Рівненської обл. під час земляних робіт знайдено скарб мідних виробів (переважно прикрас), а також одну золоту сережку (рис. 1). З такою кількістю предметів скарби доби бронзи на території Західної України раніше були невідомі. Скарби зі Стеблівки та Липи належать до стжижовської культури (СК).

За інформацією І. Свєшнікова, до СК належать три скарби: 1) бронзових речей із Стеблівки Рівненської обл. (дві вислообушні сокири, підвіска, 10 скроневих кілець, 9 браслетів); 2) п'ять бронзових браслетів із с. Липа (також Рівненщина); 3) із Городиска (Польща) – у посудині стжижовської культури було більше 1000 штук фаянсових намистин [Свешников, 1980, с. 60].

Загальновідомим є Бородинський, або Бессарабський, скарб пізньої бронзи (бабинської культури) виявлений в Західному Причорномор'ї.

На карті пам'яток середнього періоду доби бронзи, вміщеній у книзі «Археологія Української РСР» 1971 р. (т. 1) знаходимо лише два пункти бабинської культури (або культури багатоваликової кераміки – КБК) в басейні Південного Бугу (найближче до Волині): Собківка, Сандраки [Археологія Української.., 1971, с. 334, карта 8]. У книзі «Археология Украинской ССР» 1985 р. (т. 1) значиться ще один пункт КБК – Сніжківка [Археология Украинской..., 1985, карта 10]. Про пам'ятки КБК Західної України писали М. Бандрівський [Бандрівський, 1997, с. 138-142], В. Ткач [Ткач, 2007, с. 571-709], Г. Охріменко [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 170-180; Охріменко, 2011, с. 49-58]. Нові пункти цієї культури в басейні Горині, в межах Рівненської та Хмельницької областей (неподалік Острога та Нетішина), виявлені працівником Нетішинського краєзнавчого музею О. Романчуком. Близько 20 пам'яток КБК відкрито В. Ткачем у Млинівському та Дубнівському районах Рівненської обл. (Тартак 1, Тартак 2, Тартак 5, Тартак 8, Заболоття 2, Клюки 2, Семидуби, Стовпець, Дубно-Волиця, Тараканів 2, Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Палестина, Дубно-Сурмичі 3, Панталія 2, Івання, М'ятин, Хорупань, Аршичин 2, Костянець) [Ткач, 2007, с. 616-707]. Окремі з них відомі також у Здолбунівському, Рівненському р-нах Рівненської обл. та в Луцькому р-ні Волинсьої обл. (роботи І. Свєшнікова, В. Рудого, ДП «Волинські старожитності»).

Млинівський скарб знайдено випадково. Місцеві жителі викопували із землі металевий брухт і на глибині 0,3-0,4 м виявили ці предмети. Під лопату потрапила окислена округла бляшка, її відкинули вбік, але поряд виявилися інші делікатні тонкі предмети і, нарешті, бронзова сокира. Це і визначило долю знахідок – стало зрозуміло, що то вироби досить давні. (Один із присутніх був істориком за фахом. Він зумів обережно, не пошкодивши, добути решту предметів із землі, потім повідомив знаючих знайомих. Їм же розповів, що ще школярем був присутній в піщаному кар'єрі поблизу с. Пекалів Млинівського р-ну, коли трактор набирав пісок і в обриві з'явилися зеленуваті окислені мідні речі, а серед них також бронзова сокира, проте більших розмірів. Про іншу подібну сокиру, знайдену в похованні неподалік с. Коритне Радивилівського р-ну, повідомляв І. Свєшніков). Як сказано вище, басейн р. Ікви, особливо біля м. Дубна розвідками досліджував В. Ткач. Його публікація «Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки)» [Ткач, 2007, с. 571-709] присвячена пам'яткам епішнурового періоду: межановицької та стжижовської культур, а також бабинської. Разом із довідником І. Свєшнікова, Ю. Нікольченка «Археологічні пам'ятки Української РСР. Ровенська область» (1982) ці праці є найважливішими для вивчення археології регіону доби бронзи.

Нововідкритий скарб складається з 28 предметів (27 мідних та бронзових (?), золотий): один браслет, невелика сокира з отвором (бородинського типу), одна кругла бляха, два наручі (?), 12 довгих трубчатих підвісок, 4 верболисті сережки (у т. ч. одна золота), 8 окуляроподібних підвісок (рис. 2; рис. 3; рис. 4; рис. 5; рис. 6; рис. 7; рис. 8:1).

1. Бронзова сокирка (довжина – 12,6 см) має легко вигнуту форму та тонкий довгий обушок (ширина краю – 2,0х1,7 см), дещо опущене розширене лезо шириною 3,3 см. У місці отвору, який з обох боків має вертикальні реберця, виріб є найбільш розширеним – 3,0 см, а сам отвір – 1,3 см. Бронзова сокира належить до того ж типу, що і сокира із змійовика, знайдений в с. Лебеді Калінінського р-ну Краснодарського краю. Його довжина 22,2 см (тобто він багато більший від Млинівського). Цей чудовий виріб з каменю виявлено у похованні привілейованого майстра-ливарника бронзових виробів і датується протокатакомбним

Рис. 1. Млинівський скарб.

Рис. 2. Млинівський скарб. Окуляроподібні підвіски.

Рис. 3. Млинівський скарб. Браслет.

Рис. 4. Млинівський скарб. Верболисті сережки.

Рис. 5. Млинівський скарб. Підвіски.

Рис. 6. Млинівський скарб. Бронзова сокира бородинського типу.

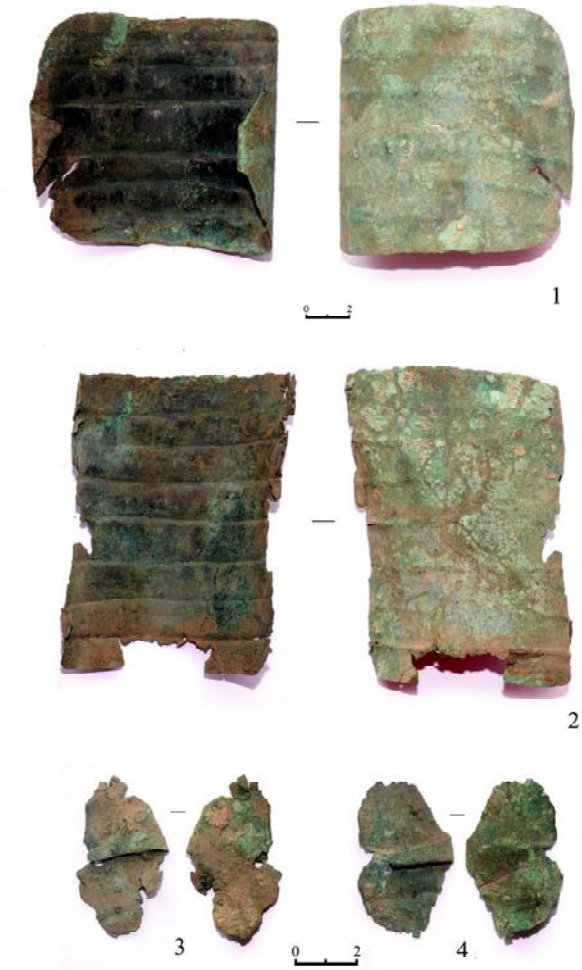

Рис. 7. Млинівський скарб. Прикраси ірландського типу.

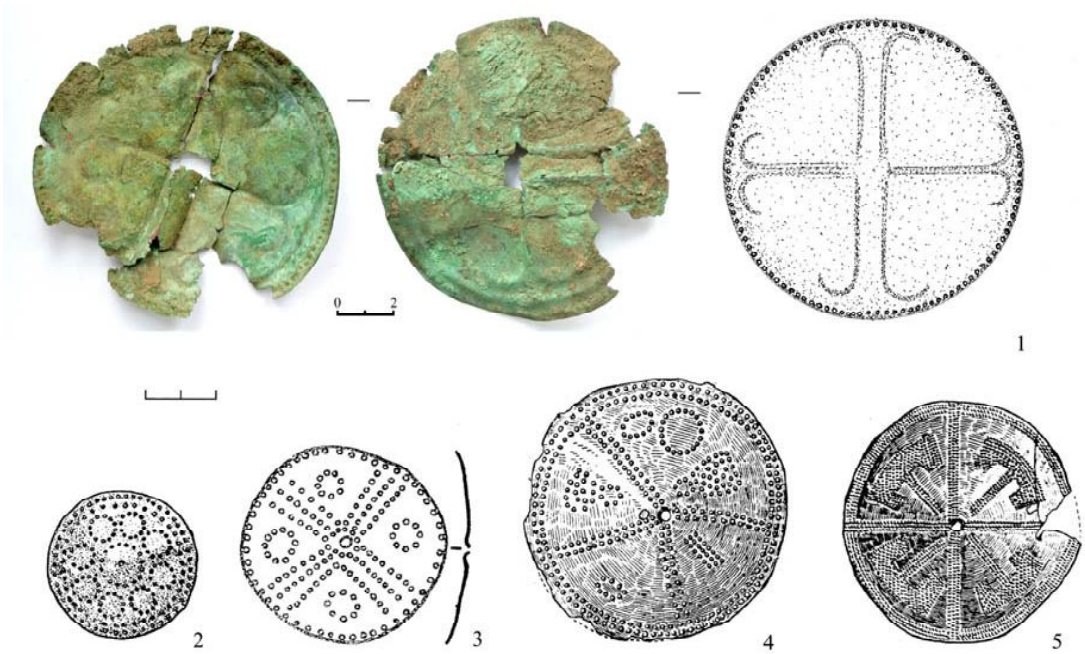

Рис. 8. Металеві бляхи: 1 – з Млинівського скарбу (фото та приблизна графічна реконструкція, рис. Г.Охріменка); 2 – Григор'ївка, Безщасна Могила, пох. 11; 3 – Майдан; 4, 5 – Отрадний, к. 36/9 (за E. Kaiser).

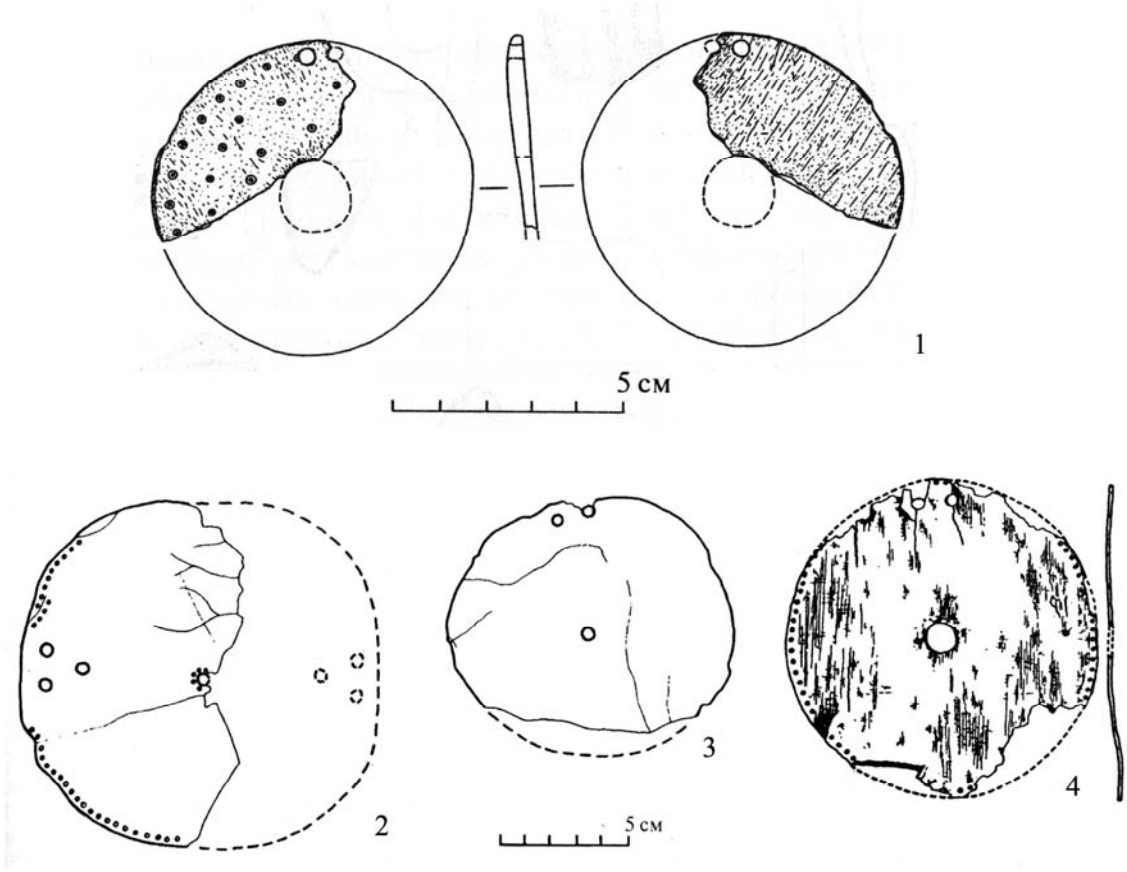

Рис. 9. Кістяні бляхи межановицької культури: 1 – Острог-Земан (об. №2) (за К. Бунятян, О.Позіховський, 2013); 2 – Жернікі Ґурне (пох. 13); 3 – там само, пох. 107 (за Bazielich, Machnik, 1986); 4 – Турковіце (за Gaiewski et al. 1970).

періодом [Гей, 1986, с. 32]. Проте сокири такої форми виготовлялися і в пізніші часи – у період бабинської культури.

2. Бронзовий браслет, розміром 8,0х8,4 см, потоншений на кінцях, що заходять один за одного. Виготовлений з округлого дроту, максимальна товщини – 0,7 см, кінці потоншені до 0,3 см.

3. Трубчасті підвіски, виготовлені з тонко розклепаних і скручених пластин різної довжини: 8,3 см, 7,8 см, 7,1 см, 7,9 см, 8,4 см, 8,2 см, 8,0 см, 8,5 см, 8,0 см, 8,3 см; діаметр – 0,7 см, 0,6 см, 0,5 см.

4. Скроневі кільця у формі вербового листка (3 мідні, 1 золота): 1) діаметр – 2,4 см, ширина листка – 2,0 см; 2) діаметр – 2,5 см, ширина листка – 2,1 см; 3) діаметр – 2,6 см, ширина листка – 1,8 см; 4) діаметр – 2,0 см, ширина листка – 2,4 см. Не виключено, що вони належать до виробів групи 2 (нітрянської), виготовлених із одним литим реберцем (датуються 2050-1800 рр. до н. е. [Kadrow, 2000, s. 143].

5. Підвіски окуляроподібні (8 штук), співвідношення ширини і висоти таке: 1) 3,7х2,2 см; 2) 3,8х2,5 см; 3) 3,8х2,5 см; 4) 3,8х3,0 см; 5) 3,7х4,4 см; 6) 3,5х2,4 см; 7) 3,9х2,6 см; 8) 5,8 см – деформована і сплетена з іншою. Аналогії подібним підвіскам знаходимо, наприклад, серед матеріалів Кам'янецько-Левенцівської групи КБК (виявлені окуляроподібні підвіски відомі з н.п. Новопилипівка 2/4 та Шахтарськ S) [Братченко, 2012, с. 200, рис. 110: 13, 14], підкарпатській культурі, городоцько-здовбицькій [Свєшніков, 1974, рис. 23: 6; 40: 1].

6. Дві зігнуті бляшки овальної форми з розміщеними з боків в середній частині звуженими кінцями для закріплення. Мають 6 та 7 поперечних реберець (пояси міцності – ?). Їх розміри такі: 1) 4,5х2,7 см, потоншений виступ – 2,0 см; 2) 4,6х3,0 см, виступ – 2,5 см. Вони нагадують підвіски ірландського типу [Florek, Zakościelna, 2006, s. 50, ryc.7: 1; Machnik, 1982, s. 94, ryc. 9: 4].

7. Круглий диск діаметром приблизно 10 см з тонкої бляхи. У центрі зображений хрест з роздвоєними

і вигнутими кінцями (вертикальне рамено хреста з двох ліній, а горизонтальне з однієї – майже «розквітлий хрест»), по краю вибиті пуансонні виступи. Аналогії подібним виробам бачимо серед матеріалів Передкавказзя, Нижнього Дону та ін. [Гак, 2007, рис. 2] (рис. 8).

Одною з рідкісних знахідок скарбу є кругла бляха (на жаль, на j пошкоджена). Це загадковий рідкісний предмет. Проте певні аналоги виробу є: у публікації Й. Нєдзвєдзя, В. Панасєвича про старожитності Тептюкова, пункт 7 (Польща), подано кістяну округлу (фрагментовану) бляху діаметром близько 10 см, на якій, як і на нашому артефакті, є зображення хреста з кінцями, що роздвоєні і вигнуті. На кістяному виробі з Тептюкова одне рамено хреста позначене крапками і збереглося ціле, а від іншого є лише вигнуте закінчення. Цей виріб має посередині більший отвір, а з краю два менших.

З другого боку, виріб з Тептюкова має ближчі аналогії в знахідці з уроч. Земан поблизу Острога (його діаметр – приблизно 7 см) [Бунятян, Позіховський, 2013, с. 72-77, рис. 3: 4], а таж з н. п. Жернікі Ґурне, похов. 13 та похов. 107 (за Bazilich, Machnik, 1986), Турковіце (за Gajewski та ін., 1970) (рис. 9). Всі згадані предмети зроблені, імовірно, з лопатки тварин і мають різні розміри, а належать до межановицької культури.

Найближчі аналоги бляшці з Млинівського скарбу знаходимо в книзі німецької дослідниці Ельке Кайзер: вони належать до катакомбного кола культур, виготовлені з міді (?), прикрашені переважно по краю виробу одним або двома рядами округлих вибитих горбиків, в центрі є отвори, від яких відходять подвійні або потрійні лінії хреста, також вибиті ямками [Kaiser, 2003, s. 148, abb. 56: 1-4], їх розміри приблизно 4,2–7,4 см. За допомогою отвору в центрі бляшки, імовірно, прикріплювалися або підвішувалися. Вірогідно, подібні вироби слугували не лише прикрасами, а й були ознаками соціального статусу.

Млинівський скарб належить до кінця середнього періоду доби бронзи і датується приблизно XVIII–XVI ст. до н. е. До його складу входять речі бабинської (багатоваликової кераміки) культури, але серед них є кілька предметів, зокрема, верболисті сережки, можливо, середньоєвропейсього походження. Тобто скарб певною мірою вважаємо символом культурної взаємодії Заходу та Сходу – центральноєвропейського та припонтійського (?) етнокультурних середовищ. Звичайно, можна трактувати знахідку як просто змішаний комплекс предметів різновекторного походження, проте таке враження було б неповним. Справа в тім, що сліди взаємодії між межановицьким населенням Волині та стжижовським, між межановицькими та бабинськими групами простежуються і в інших сферах життя, господарства. Наведемо деякі приклади: 1) У розкопуваних та досліджених В. Самолюком об'єктах СК поселення Волиця поблизу м. Дубно поряд знаходилась кераміка, належна (напевно майстрам-кременярам) МК, СК, КБК, можливо, і городоцько-здовбицької культури [Самолюк, 2007, с. 66, рис. 8; с. 65, рис. 7]. 2) Під час робіт ДП «Волинські старожитності» на Гнідавській Гірці у 2009-2010 рр. (с. Рованці) поблизу Луцька також знайдено кераміку синкретичного характеру – вироби нібито належать до межановицької культури, але з рисами бабинської, наприклад, протирання підсушеного посуду травою, від чого на поверхні утворилися специфічні царапини. 3) На берегах р. Ікви – від верхів'я до гирла – кераміка МК, СК, БК часто трапляється разом, не виключено, в одному культурному шарі, тобто різноетнічне населення, можливо, співіснувало тут певний час синхронно. Враховуючи те, що людність МК та СК, БК дуже віддаленого походження, це явище є майже феноменальним, хоч і не рідкісним. Імовірно, саме життя диктувало вигоду мирного співжиття та співпраці. Басейн Ікви притягував людей родючими ґрунтами, прирічковими лісами (далі від річок грунти бідніші), надзаплавними пасовищами і – чи не найголовніше – величезними покладами високоякісного кременю, тобто ділити людям не було чого. (Мову один одного опановували швидко – лексикон у той час був, як відомо, невеликим).

Про взаємодію населення різних культур В. Ткач пише: «Поселення, спільні для КБК, СК, МК, де є кераміка, яка має риси, характерні для двох культур одразу, найчастіше МК–КБК», виявлені поблизу сіл Семидуби–1, Клюки–2, Дубно–Сурмичі–3, Івання–4, М'ятин–1, М'ятин–2, Аршичин–2. І далі зазначає, що в цю групу не входять стжижовські поселення, де така кераміка також є [Ткач, 2007, с. 574]. Тобто тут маємо приклади мирного співіснування бабинського і межановицького населення – двох досить різних культур віддаленого територіального походження. Первісні люди давно помітили, що гетерогенні шлюби сприяють покращенню популяції. Антрополог Т. Рудич зазначала, що чоловіки культури кулястих амфор одружувалися із жінками з пізньотрипільських поселень (можливо, волино-люблінських).

В. Ткач звертає увагу на ті пам'ятки, де поряд трапляється кераміка бабинської та межановицької культур, але переважає перша: Стовпець, Судобичі Рівненської обл. – розташовані на дюнах Малого Полісся. Ці поселення автор відносить до 7 типу [Ткач, 2007, с. 574]. Звичайно, що така ситуація могла скластися при почерговому проживанні пастухів певних культур. Безперечно, робити висновки на основі зібраних на поверхні матеріалів малопереконливо, проте імовірність проживання представників різних

етносів в одному житлі (хоча може бути використання кераміки іншоетнічних сусідів) підтверджується під час розкопок на пам'ятках: Волиця-Страклівська (В. Самолюк), Хрінники (Д. Козак, В. Ткач), Переверeдів (І. Свєшніков, В. Конопля). Так на пам'ятці в уроч. Високий Берег поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну в об'єктах простежено спільне залягання кераміки СК та МК [Ткач, 2007, с. 574].

Отже, не лише в носіїв МК та БК спостерігаємо приклади, імовірно, спільного проживання в житлах, а й між СК та МК, СК та БК. Проте в останньому випадку ситуація була, напевно інша, оскільки між стжижовським і бабинським населенням є зв'язки генетичної спорідненості – СК формувалася значною мірою на субстратній основі катакомбної культури, а бабинська – була спадкоємницею катакомбної. Тому в їх мові, матеріальній та духовній культурі могло бути багато подібного. Знову-таки фактор давнішої присутності представників межановицької та городоцько-здовбицької культур на Західій Волині був, імовірно, дуже важливим в період формування СК.

Млинівський скарб пов'язуємо з культурою багатоваликової кераміки, але з таким самим успіхом він міг належати до стижовської або навіть межановицької культури, хоча в ньому переважають вироби припонтійських металургійних центрів. Місцезнаходження скарбу – це середня течія р. Ікви. Роль басейну цієї річки за доби середньої бронзи особлива і полягає у значній (або найбільшій) концентрації пам'яток МК та СК на Західній Волині; так само і БК.

Точне його місце виявлення нам невідоме, так само, як і археологічні матеріали, що могли знаходитися поруч. Проте навіть у такому вигляді комплекс рідкісних виробів справляє враження і, безперечно, є важливим науковим відкриттям.

Отже, кістяні медальйони, пряжки, мідні бляхи, відомі у Східній та Центральній Європі, зокрема в межановицькій та катакомбній (бабинській) культурах. На подібність орнаментів на кераміці перших двох звернув увагу С. Братченко [Братченко, 2007, с. 103-109]. Все це разом становить цікаву тему для розмірковувань про те, що «світ тісний», а ідея А. Коська про зв'язки Балтії та Припонтиди отримує все нові підтвердження.

1. Археология Украинской ССР : в 3-х т. – К. : Наук. думка, 1985-1986. – Т. 1. Первобытная археология. – 568 с.

2. Археологія Української РСР : у 3-х т. / С. С. Березанська, Ю. М. Захарук, О. М. Лесков, Т. Я. Телегін (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1: Первісна археологія. – 452 с.

3. Бандрівський М. С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині / М. С. Бандрівський // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 138-142.

4. Братченко С. Н. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаметації / С. Н. Братченко / / Матеріали та дослідження з археології Сідної України : від неоліту до кіммерійців : зб. наук. праць / гол. ред. С.Н. Санжаров. – Луганськ, 2007. – Вип. 7.– С. 103-109.

5. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко; под ред. Я. П. Гершковича, С. Н.Санжарова. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012. – 308 с.

6. Бунятан К. Кістяний медальон із Західної Волині / К. П. Бунятян, О.Л. Позіховський // Археологія. – 2013. – №4. – С. 72-77.

7. Охріменко Г. Окремі питання бабинської культури на Волині / Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті Ю.М.Малєєва (1941-2006) : зб. наук. статей / упоряд. В.М.Конопля, О.Є.Златогорський. – Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2012. – Вип. 3. – С.170-180.

8. Охріменко Г. Особливості кераміки бабинської культури на Західній Волині / Г. Охріменко // Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 9. – С. 49 58.

9. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58-72.

10. Свешников И. К. Стжижовская культура в свете последних раскопок / И. К. Свешников // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. (Тезисы докл. XVIII конференции Института археологии АН УССР). – Днепропет-ровск. – С. 59-61.

11. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 571 709.

12. Florek M. Wyniki badań ratowniczych na stanowisku 6 w Złotej, pow. Sandomierski, w latach 2002-2004 / Marek Florek, Anna Zakościelna // Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. VIII, 2006. – S. 41-56.

13. Kadrow S. Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia / S. Kadrow // Muzeum Archeologiczne w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 141-153.

14. Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut / Elke Kaiser. – Mainz am Rhein : Verlag Philipp Von Zabern, 2003. – Archäologie in Eurasien. Band 14. – 425 [47] s.

15. Machnik J. Uwagi o wyrobach metałowych z poczatków epoki brązu w Południowo-Wschodniey Polsce / Jan Machnik // Pamiętnik Museum Miedzi. – Legnica : Wyd-wa Towarzystwa przyjaciół nauk w Legnicy, 1982. – S. 79-100.

16. Niedźwiedź J. Badania archeologiczne na stan. 7 w Teptiukowie, gm. Hrubieszów / Józef Niedźwiedź, Wacław Panasiewicz // Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. I, 1996. – S. 41-56.

Юрій ВЕЛІНЕЦЬ ***(Луцьк)***

ПОВСЯКДЕННА ЇЖА МЕШКАНЦІВ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ
(за матеріалами історико-краєзнавчої практики липень 2014 р.)

Волинське Полісся – унікальне, не лише своєю природою, але і рівнем збереження традиційно-побутової культури. Сьогодні першочерговим завданням істориків, етнологів, краєзнавців є фіксація різних аспектів матеріальної та духовної культури українців, зокрема, збір, збереження та популяризація народних знань, традицій, звичапісень і легенд мешканців поліського краю.

Географічно-кліматичні умови безпосередньо вплинули на приготування їжі. Зокрема, через піщані та болотяні ґрунти, велику кількість лісів, вологий клімат заняття землеробством було складним, трудомістким процесом. Та поліщуки вирощували злакові культури: жито, ячмінь, пшеницю, гречку [1]. Борошно виготовляли в домашніх умовах, за допомогою жорн. Зернові культури поділялись на дві групи: 1) жито і пшениця, які використовували як муку для хліба; 2) ячмінь, просо, гречку, використовували як крупу, яку обтовкували в спеціальних ступах («вдиралках») [1]. Так, Ходаковська Анастасія розповідала про обробіток зернових: «Мололи жито, ячмінь мололи, о, але ячмінь і просо, то товкли ми в ступах на крупи, о, гречку дерли тоже, вдиралки такі були, або на жорнах легенько підіймали каміння і трошки здирали шелуху» [1].

Борошно і крупу селяни зберігали в спеціальних дерев'яних скринях, або діжках [3]. Із різних круп господині варили каші [1]. А вівсяного борошна робили кисіль [2]. Коли була нестача зернових, селяни робити хліб із жолудів [2].

Також поліщуки займалися тваринництвом, розводили велику рогату худобу, коней, овець, домашню птицю [2]. Селяни тримали і вигодовували тварин та займалися мисливством, тому в їх харчовий раціон входили і продукти тваринного походження. Переважно в їжу вживали: телятину, свинину та м'ясо домашньої птиці (кури, качки, гуси). М'ясні стави вживали не часто, що зумовлено тривалими періодами постів, а також не можливість довго зберігати м'ясні продукти. Найчастіше свиней кололи один раз чи двічі на рік перед великими святами – Великоднем, Різдвом [6]. Традиційно тушу «соломою смалили, … льоном смалили. Тепер вже лампами!» [4]. Свині колола наймана людина або господар: «Були такі люди, спеціально наймалися, шо вбивали тварин, різали ото вдирали шкури або смалили свиней і то смалили соломою» [1], «забив свине, колов тоже, їх всі кожен хозяїн, може свого, а шо там йому, забити, засмалити» [2].

Селяни заготовляли сало і м'ясо різними способами: в'ялили, солили, в пізніше – коптили та консервували. Сало для зберігання клали «в ящики, … а тепер вже всьо в банки. Засолюємо в банці, а м'ясо тушимо в печі» [4]. Варто зауважити, що для кращого зберігання сала виготовляли «ящики з берези, березу різали на доски, збивали ящики, і в таких ящиках засипали сіллю на глухо, і сало не жовкнуло, нічого, воно дуже було вкусне, ше краще чим у тих банках зараз» [1]. Щодо зберігання м'яса та кісток, то їх засолювали в дерев'яних діжках [1].

В домашніх умовах виготовляли ковбасу, яку коптили на дровах з вишні, або груші; чи пекли в печі, а тоді заливали товстим шаром жиру, або висушували. Святковими м'ясними стравами були – сальтисон та кров'янка [5].

Споживали селяни й молочні страви. Молоко пили свіже чи кисле («кисляк»). Для того, щоб молоко не скисало, його лили в банки та ставили холодну воду, яку через певний час міняли [4]. В домашніх умовах селяни «колотили» масло в «б'янках». Домашній сир також був поширений, його зберігали у вигляді клинка. З сиру місцеві господині робили «мандрички» (найчастіше на свято Петра), тобто солоні печені сирники [3]. Сироватка з відвареного сиру також використовувалась в харчуванні, зокрема її добавляли в тісто, щоб збільшити поживність хліба [1].

Окрім землеробства і тваринництва, мешканці Полісся багато часу проводили за збором ягід, грибів, горіхів ліщини, трав. Доповнювали свій раціон за допомогою продуктів мисливства, рибальства, бджільництва (бортництва). Так, полювали переважно на зайців, диких кабанів та лосів. Виловлювали здебільшого щуку, карасів, карпів, йоржів [3], в'юнів та ін., а також раків [1]. Рибу смажили, варили, сушили, пекли. Так, мешканка с. Брониця зазначала, що рибу «сушили на тарань і зберігали у мішочках